

„Az európai lélek szertelen szárnyalása”

CZESŁAW MIŁOSZ: A LENGYEL IRODALOM TÖRTÉNETE

Attraktor Kiadó
Gödöllő, 2011
592 oldal, 5900 Ft

”

Kezdem azzal, hogy Czesław Miłosz lengyel irodalomtörténete, amely 1969-ben jelent meg először New Yorkban, odahaza, a költő hazájában 1993 óta hozzáférhető lengyelül, közel két évtizede ott áll a könyvespolcomon, természetesen ez utóbbi, lengyel változat, forgattam is azóta eleget, de eszembe nem jutott az első betűtől az utolsóig végigolvasni, mint egy regényt. Most, hogy a Miłosz-centenárium alkalmából magyarul is kijött, úgy éreztem, legfőbb ideje nekivágnom. Nem volt nehéz dolgom. Miłosz, aki amúgy ragyogó esszéista, ha már egyszer kézbe vettem, kéretlenül is olvastatja magát, meglátásai pontosak, érdekesek, élményszerűek, s ennek az élményszerűségnek igazi magnetikus ereje van, amiről a magyar olvasónak – a két alkotó egyébként nagyon más szellemi, történeti vagy akár földrajzi diszponáltsága ellenére – Szerb Antal jut eszébe, nem egészen alaptalanul.

Most mégis úgy teszek, mintha találmra ütném föl a két kötetes, jó hatszáz oldalnyi opust.

Ott van mindjárt Mikołaj Rej (1505–1569), akit a lengyel irodalom atyjaként szokás emlegetni, azt mondja róla, hogy „gondolkodásában furcsa módon két különböző tendencia kapcsolódik össze. Egyrészt az észet dicsérte, mint az ember legfőbb erejét, s ezzel egyértelműen a korszak fő irányzatában helyezte el magát. De olyan bőséggel és olyan szertelenül nyilvánul meg érzéki természete, hogy nem tudja kordában tartani a stílusát, ez különbözteti meg humanista kortársaitól”. Vagy az öregkori *Emlékiratairól* elhíresült Jan Chryzostom Pasek (1636–1701), aki feljegyzéseit „nem is mondhatjuk, hogy »írta«, inkább lejegyezte őket, hiszen olyan adomák [ezek], amelyeket Pasek valószínűleg számtalan alkalommal elmesélt”, mégis „regényként olvassuk”, akár egy korai Walter Scottot. „Olyan realista és lendületes leírások szerepelnek az *Emlékiratokban*, olyan bőséges az anyaga”, hogy a Pasekmű kétségtelenül „a későbbi lengyel történelmi regényhez vezető lépésnek tekinthető”. Vagy a romantikus költőóriás, Adam Mickiewicz (1798–1855), aki „olyan a lengyelek számára, mint a németeknek Goethe vagy az oroszoknak Pus-

kin”, ráadásul életútja „egyszerre a zarándok, a vezér és a harcos élete”. Miłosz úgy véli, lehet, hogy mai szemmel furcsálljuk Mickiewicz egymást követő életszakaszait, de „a maguk korában, amelyre az európai lélek szertelen szárnyalása volt jellemző, nem voltak azok”. Sőt, bámulatos, ahogy Mickiewicz felvállalja a „nemzeti vatesz”, „a jövő nemzedékeinek szellemi vezére” szerepet – és bámulatos, „milyen józanság árad a verseiből”, tehát „a Shelley, Musset vagy Alfred de Vigny által képviselt romantikához képest az ellenkező póluson helyezkedik el”. Mindenesetre elgondolkoztató körülmény, hogy „a legnagyobb lengyel költő sosem tette be a lábát sem Varsóba, sem Krakkóba”: a cári fennhatóság alatti Litvániában született, ott tanult, Oroszországba száműzték, majd emigrációba kényszerült, „a régi nemesi Köztársaság posztumusz fia volt”. Nem csoda hát, ha Mickiewicz után a lengyelek számára Litvánia lett „a múzsák lakhelye”.

Itt most, „a múzsák lakhelyéül” szolgáló Litvánia mitikus képénél meg kell álljunk, bár hajlanék rá, hogy továbblapozzam Miłosz irodalomtörténetét, hadd lássuk egy pillanatra Juliusz Slowackit (1809–1849) is, ezt „az ingatag egészségű, törekeny, igen jó képességű, fennkölt gondolkodású és fékezhetetlen ambícióktól fűtött fiúcskát”, aki végül versenyre kel a vateszzel, Cyprian Norwidot (1821–1883), a költőt, „akinek legizgalmasabb anyaga a gondolat”, vagy a második kötetből a 20. századi alkotók egész galériáját, minél közelebb jutunk ugyanis a kortársaihoz, Miłosz annál személyesebb és annál egzaktabb, mint aki minden jelzót hosszan érlelt magában és minden hangsúlyt nyomatékkal alkalmaz. Tudniillik maga Miłosz is innen, a múzsák földjéről származik, ráadásul egy olyan elszegényedett nemesi családból, amelynek nemcsak lengyel, hanem litván ága is volt, így a huszonevesen Párizsba látogató Czesław a francia költő és a két világháború közt litván diplomata Oscar Miloszban (1877–1939) – litvánul Oskaras Milašiusban – távoli nagybátyját ismeri meg. Ez a találkozás életre szóló hatást tesz rá, amiről önéletrajzi esszékötetében, a Miłosz-centenáriumra most végre teljes terjedelmében magyarul is megjelent *Családias Európában* részletekbe menően beszámol, de itt az irodalomtörténetben is módját leli, hogy említést tegyen róla (hisz Bronisława Ostrowska [1881–1928] nyilván Oscar V. Miłosz fordítójaként került be a kötetbe).

A négy évszázados lengyel–litván unió, amely Nagy Lajos magyar–lengyel király halála után veszi kezdetét a krewói egyezményen (1387) – ez akkor azt jelenti, hogy a később Jagelló Ulászlóként ismertté vált pogány litván fejedelem is, népe is („Európa rézbőrűi”, ahogy Miłosz Amerikában nevezi őket) megkeresztelkedik, Ulászló feleségül veszi Hedviget, Nagy Lajos lányát és a lengyel királyi trónt is elfoglalja – egészen 1795-ig fennáll, vagyis miután a lublini unió 1569-ben szentesítette és az 1791. május 3-i alkotmány törvénybe iktatta, az államközösség Lengyelország harmadik felosztásával szűnik meg. A századok során azonban Litvánia és a soktornyú Vilna (lengyelül Wilno, litvánul Vilnius), amely még a húszas-harmincas években is Lengyelországhoz tartozott, Báthori István alapította (1579) rangos egyetemével együtt – maga Mickiewicz is, Miłosz is és a lengyel szellemi elitből még sokan végzik itt a tanulmányaikat – a lengyel kultúra bölcsője lesz. Ha ugyan nem jóval több is ennél, mondhatnánk, az európai lélek szertelen szárnyalásának valóságos táptalaja. Miłosz életművében az a sajátságos, hogy bár a költő a német megszállást már Varsóban vészeli át, s a háború után pár évig diplomáciai missziót teljesít a franciáknál és az Egyesült Államokban, 1951-től emigrációban él, előbb Párizsban, majd 1960-tól Berkeleyben az University of California tanáraként, „vilnai–párizsi ifjúkora”, ahogy ő nevezi, még sokáig nem alszik ki benne, azaz a kaliforniai egyetemi előadások jegyzeteiből a tanítványának, Catherine S. Leachnek

angolul lediktált, később a tanítvány által valamennyire átstilizált lengyel irodalomtörténet paradox módon innen az ifjúkorból, a végekről szól, abból az Európán túli Európából, amely az 1911-ben született Miłosz gyermekkori emlékei szerint valahogy így festett: „Falun litvánul, néhol lengyelül beszéltek. A városka, ahová a terményeket szállították eladásra, rendszerint a lengyelt és a jiddist használta. Az adminisztratív célokból importált személyek viszont – a hosszú szablyát cipelő csendőr, az adószedő, a vasúti kalauz – oroszul szóltak a helybeliekhez, abból kiindulva, hogy a hivatal nyelvét mindenkinek értenie kell. Fölöttük állt az orosz iskolák, egyetemek, irodák, minisztériumok és az államvallás, a pravoszlávia piramisa, a csúcson pedig a Cár trónja” – olvassuk a *Családias Európában*. Azaz a 20. század elejére ennyi maradt „az arany szabadság Lengyelországából”, amelyet szerzőnk az amerikai kiadásához készített bevezetőjében úgy jellemez, hogy az „nagyreszt protestáns ország volt, »az eretnekek paradicsoma«. És hiába kerekedett később felül az ellenreformáció, sosem veszett el a lázadó szellem öröksége, a felvilágosodás publicistái és a tizenkilencedik századi demokraták adták át korunk liberális értelmiségének. A lengyel irodalom többé-kevésbé állandó vonásának tekinthetünk egy érdekes dichotómiát: együtt él az érzelmi alapú moralizmus – amelyet nyilvánvalóan a keresztény etika erőteljes hatása táplál – az antiklerikalizmussal és a bármilyen (akár vallási, akár politikai) dogma iránti mélységes szkepszissel.”

Nincs mit csodálkoznunk hát, ha Miłosz hangja kissé elfogultan cseng, amikor Mickiewicz emigrációját ecseteli, nem nehéz megsejtenünk bizonyos analógiát abban, ahogy az évszázaddal későbbi költő-krónikás, aki maga is megörökítette ifjúkora elsüllyedt, kulturálisan-vallásilag-etnikailag oly sokarcú Atlantiszát az *Issa völgyében*, de prózaíróként már nem futotta többre az erejéből (tekintsünk el itt most *A hatalom megragadásától*, e többé-kevésbé tendenciózus politikai regénytől), azon töpreng, miért hallgatott el Mickiewicz a *Pan Tadeus* után. Így fogalmaz: „Volt tanár, vátesz, publicista, szervező, de a cselekvő életet választotta, mintha így erősítette volna meg azt, amit valamikor a német misztikusokra utalva mondott: nehezebb tisztességben átélni egy napot, mint megírni egy könyvet. Az a vágy kerítette hatalmába, hogy közvetlenül formálja a történelmet”, a költészet számára egyszerűen „elvesztette a valósággal vívott csatát”. Ráadásul Franciaországban élve, érzékelnie kellett az irodalmi ízlés gyors változását, ám ódzkodott attól, hogy szépíróként prózára adja a fejét, mint Puskin. „Egyszer azt mondta, hogy látta a jövő költészetét az ígérlet földjén, de ő maga sosem jut el oda” – jegyzi meg Miłosz, akiről persze jól tudjuk, hogy alkatilag is, szándékai szerint is diametrálisan más emigráns lét iránt tanúsított vonzódást, sosem csábította a vátesz szerep – míg mondjuk, Gombrowiczot (1904–1969) nagyon is, vele egyébként egész emigrációs létük alatt, az egymásnak tett gesztusok ellenére, rivalizáltak –, s még akkor sem volt ínyére a közéleti színrelépés, amikor 1980-ban, a Szolidaritás-sztrájkok évében megkapta a Nobel-díjat. De ha már Gombrowiczot szóba hoztam, hadd szőjem tovább e párhuzamot. „Száz esztendővel ezelőtt a litván költő formát adott a lengyel léleknek, én pedig ma, akár Mózes, kivezetem népemet e forma rabságából” – vallotta meg Gombrowicz ars poeticáját hamisítatlan anti-Mickiewiczként nevezetes *Naplójában*. Ezzel szemben Miłosz mint anti-Mickiewicz is odaadó csodálója annak, ahogy „a litván költő formát adott a lengyel léleknek”. Őt épp az a titok érdekli, ami Mickiewiczben lezajlott, amitől a nemzet költője képes szakralizálni – és nem kisa-játítani! – a történelmet is, a tájat is, a költői kifejezés eszközeit is. Ha valakitől, hát Miłosztól távol áll a nacionalizmus legrejtettebb, legszolidabb változata is. Mickiewicztől korántsem, a nemzeti mártíromságról alkotott messianisztikus képében bizony ott a lengyel öntömjenezés és

önsajnálát kórokozója, Gombrowicz épp erre volt felettebb érzékeny. Miłosz Mickiewiczre elsősorban nem élete extrém fordulatai, világnézeti vagy politikai bakugrásai miatt érdemel figyelmet – bár a berkeley-i tanár, látjuk, minden lényeges információt előad a váteszről –, hanem a benne zajló folyamatok, alkotói töprengések és tipródások miatt, amit Miłosz akkor is meglát és képes megmutatni, ha maga a vátesz legszívesebben letagadná vagy leplezné ezeket, éppen mert e belső folyamatok mintegy tükröt tartanak a kései utód elé is.

Mickiewicz és Oscar Miłosz hasonló okokból volt fontos számára: nem csupán földije volt mindkettő, nem pusztán két világpolgár, akik „a múzsák lakhelyéről” vágtak neki az életnek, hanem mondhatni eklatáns megtestesítői a végek e Parnasszusának, pontosabban annak, amivel Miłosz felruházta az európai lélek szertelen szárnyalásának ezt az északi szentföldjét: ama költői-látnoki spiritualizmusnak, amely egyaránt dacolt a 19. század materializmusával, az intézményes (egyházias) vallásossággal, a spiritizma szeánszok olcsó bolondériájával és egyebekkel, csakis a költői szó metafizikáját fogadva el, de azt aztán nagyon: számára ez a lét egzisztenciális és társadalmi problémáit egyedül megvilágítani képes fénycsóva. Mindezt jószerezivel már *Az Ulro országából* tudjuk, amely jó évtizede magyarul is megjelent, és amelyből világosan kiderül, hogy Mickiewicz *Pan Tadeusa* adta meg Miłosz számára a szellemi indíttatást, ami érdeklődését később – épp Oscar Miłosz hatására – Blake, Böhme, Swedenborg és természetesen Dosztojevszkij felé irányította. „Úgy mondanám, hogy amikor én kriptometafizikai poémának értelmezem a *Pan Tadeust*, közelebb járok az igazsághoz, mint azok, akik a hű természetleírást dicsérik benne” – jelentette ki Aleksander Fiut neves krakkói miłoszológusnak, aki még a pártállami időkben készített vele hosszú életinterjút, ami akkor *Czesław Miłosz konok önarcképe* címmel csupán Nyugaton jelenhetett meg. Ebben az interjúban a költő melleleg azt is elárulja, hogy a Berkeleyben, a szlavisztikai tanszéken, ahol Dosztojevszkij-előadásai különös népszerűségnek örvendtek – amúgy az Egyesült Államokban a Harvard szlavisztikája mellett nem is létezik több szláv egyetemi műhely, csak ez –, szívesen szánt volna egy szemesztert Mickiewicznek is, de nem lehetett: „Puskinról lehet beszélni, Mickiewiczről nem. Egyszerűen nem jönnek el a hallgatók.” Miłosz érezhetően végig úgy érzi magát, és nem csak tanárként, mint aki titkos tudás birtokában van, ami elválaszthatatlan sajátos geokulturális státuszától, olyannyira, hogy az egyik tavalyi Miłosz-konferencián Hans Christian Trepte lipcsei irodalmár a Mickiewicz-titok és „Miłosz hányattatásai” kapcsán megkockáztatja a kérdést, nem „lengyel nyelvű litván irodalomról” kellene-e itt beszélnünk? Nyilván nem. Miłosz beavatottsága, ami ugyanakkor egyfajta kívülállás is, egyszerre jelent nemzeti, regionális és európai identitást, erről szól a *Családias Európa*; ez a „titkos tudás” és ez a bensőséges európeus-élmény teszi igazán izgalmassá, legjobb oldalain egyenesen szenvedélyessé, felfedező szellemi úttá irodalomtörténetét is.

Ami azt is jelenti, hogy szemrebbetés nélkül húz meg olyan fejlődési vonalakat, amelyeket a hagyományos irodalomtörténetekben hiába keresnénk. Nemcsak arról van szó, hogy a barokkot tartja a lengyel irodalom egyik legragyogóbb korszakának, de eleven, aktív továbbélését is látja a 17. századi kanonikus barokk poétáktól „az érzékenység költőinek” idilljein, elsősorban Franciszek Karpińskin (1741–1825), e szarmata kisnemes spontán természetességén, majd Słowacki romantikáján át egészen a 20. századi apokaliptikus tréfamester K. I. Gałczyński (1905–1953) „groteszk módon keveredő, különböző korokból származó költői maszksajog”, amiből a nagy nyelvöltögető új életre kelti a barokk ideált. Nemcsak hogy észreveszi Jan Kochanowski (1530–1584) verseiben a társadalmi érdeklődést, de ez a szál is jól

követhető számára a líra történetében egészen Norwidig, azaz a modernizmus hajnaláig. A modernizmus megjelenését viszont, amelyet a bevett kánon a 19–20. század fordulóján az Ifjú Lengyelország megjelenésével datál, ő az „azonosíthatatlan *Zeitgeist*” jegyében jó tíztizenöt évvel korábbra helyezi, s ez ügyben egyértelműen tagadja az általánosan elkönyvelt francia hatást, aminek épp az ellenkezőjét állítja: a lengyel szimbolisták nemzedéke, írja, Słowackiban „látta mesterét, őt tartották az első számú költőnek, a francia szimbolizmus előfutárának”. Hasonlóan ahhoz, ahogy „a nonszensz csúcscsúcsaira” hágó Stanisław Ignacy Witkiewicz (1885–1939) is a Ionesco és Beckett nevével fémjelzett abszurd színház előfutára, amit a 20. század második felében Witkiewicz drámáinak diadalútja után a világ színpadain immár a nemzetközi szakirodalom is tényként kezel.

De Miłosz nemcsak a lengyel szarmatizmus virágkorát, azaz a barokkot értékeli fel, nemcsak a lengyel romantika hagyományos, kultikus rangját vitatja el (igazán csakis a romantika metafizikai aspektusát méltányolja, igaz, ezt elég tágan érti), ezzel szemben nagyra tartja a lengyel reformációt, „az arany szabadság Lengyelországát”, amely egészen a „szász éj” bekövetkeztéig, azaz a külföldi nyomásra megválasztott II. Ágost trónra kerüléséig ritka türelemmel viseltetett a vallási megújulás mozgalmairól. A magyar olvasónak talán meglepő, de a mai Lengyelországban, amely vallásilag többé-kevésbé homogén és ahol általános nézet, hogy a katolicizmus szerves része a nemzeti identitásnak, a Miłosz-féle irodalomtörténetnek ez a legvitatottabb pontja. De hát Miłosz, aki maga is katolikusként nőtt fel és máig megőrizte kötődését, kora ifjúságától nyíltan szemben állt mindenféle szellemi és vallási ortodoxiával, az eretnecség attitűdjében látva a tradíció aktív életképességét, erejét, élesztő hatását. Jellemző módon Teresa Walas jeles krakkói irodalomtörténész azzal veszi védelmébe Miłoszt, hogy a költőnek „az eretnekek iránti rokonszenve” miatt eszébe se jut „mechanikusan átigazítani a lengyel irodalom értékrendjét”. De azért, tegyük hozzá, szerzőnket nem abból a fából faragták, hogy félne az irodalmi, vallási vagy akár a nyelvi kánonok megszegésétől. Egy másik tekintélyes kritikus, Maria Danilewicz-Zielińska így elsősorban szabados és nyers szóhasználata miatt nehezelt Miłoszra, akit úgy mond „Mackiewicz stílusát idéző nemesi elán és mokányság” jellemez. Ami nem hangzik rosszul, Miłosznak mégsem tetszett, szükségesnek látta hangsúlyozni, hogy ő mindenekelőtt tömörségre törekedett, de alighanem Józef Mackiewicz (1902–1985) felemlítése is irritálta, hisz nagyon más alkat volt ő, mint az antikommunista emigráció e kemény fenegyereke. Ő épp azért szabadította fel magát az irodalomtörténet előadásának merev kánonja és nyelvi előírásai alól, mert az élő impulzus fontosabbnak tűnt számára, mint a rigorózus tudományosság. Nem is tudományos műként olvassuk *A lengyel irodalom történetét*, hanem személyes élménybeszámolóként. Az sem zavar hát, ha mondjuk, Zygmunt Krasiński (1812–1959) romantikus *Pokoli színjátékáról* neki Thomas Mann *Doktor Faustusa* is eszébe jut, ahol „Esmeralda halálos betegséggel fertőzi meg Adrian Leverkühnt”, Alekszandr Blok *Tizenkettenje* is, ahol „Krisztus a Vörös Hadsereg katonáinak élén jelenik meg”, de az sem, ha Norwid mellé „történelmileg” odahelyezi Emersont és Mervillt, „strukturálisan” viszont, azaz „Norwid tartózkodó iróniája” kapcsán T. S. Eliotot és Jules Laforgue-t. És az sem, ha Bolesław Prus (1847–1912) *A fáraójában* számára Fénelon *Telemaknak*, az *Ulisses fiának csudálatos történetei* visszhangzik, miközben a mű „olyan francia regényekre emlékeztet, amilyeneket Balzac, Flaubert, sőt Zola írt”. Tudniillik Miłosz interpretálásában állandóan egybejátszik és időnként keresztezi egymást a historikus nézőpont, az a bizonyos „maga korában mit jelent a mű”, és a mai olvasói élmény, az, amit a mai befogadónak jelent-

het. Azaz újra és újra átlépi azokat a valóságos és virtuális határvonalakat, amelyek túlzott tisztelete megmerevítené az olvasói élményt. Ahogy a fentebb említett Ifjú Lengyelország színre lépése kapcsán írja, amikor is tudvalevően nem létezett önálló lengyel államiság: „Bécs, Szentpétervár és Berlin diktált három különböző ritmust”, az irodalomban mégis „sikerült összehangolni a kozmopolita hatásokat a lengyel irodalmi múlttal, így teremtettek valami jellegzetesen eredetit”. Abban a korban, „amikor útlevel nélkül utazhatott az ember” – fűzi hozzá –, igenis „a kozmopolitizmus a megfelelő szó”: „a fiatalok – lehetek franciák, lengyelek vagy oroszok – ugyanúgy görnyedtek a latin és görög klasszikusok fölött, ugyanazokat a német filozófusokat és francia költőket olvasták”, „egységes egésznek tűnt az európai kultúra”. Ilyen és ehhez hasonló Miłosz-sorokat olvasva nem nehéz megéreznünk, miért volt oly fontos neki Mickiewicz, és miért beszélt a „litván költő” kapcsán „az európai lélek szertelen szárnyalásáról”. Mintha a végekről, ami egy kicsit egyszerre „kint” is és „bent” is, ő tényleg a lehető legtisztábban látná azt az örökséget, ami Európa.

Nem kis feladatra vállalkozott Mihályi Zsuzsa, amikor két fordítótársával, a latin versidézete-
ket tolmácsoló Lakci Jánossal, és a lengyeleket magyarító Csordás Gáborral, nekivágott e
hatszáz oldalnak. Alighanem időszerűen született meg a mű, mert a fordító, akit korábban
Miłosz esszéinek avatott tolmácsaként ismertünk, most egy sor nyelvi pontatlanságot, stiláris
kívánnivalót hagyott a szövegben. A kiadói szerkesztés is igen elnagyolt, vagy teljesen el is
maradt, mint ahogy a külföldi kiadásokban természetes névmutató is hiányzik a kiadvány
végéről. Ráadásul bizonyos fordítói következetlenségek (ugyanazon államalakulat Litván
Nagyhercegségként és Litván Nagyfejedelemségként emlegetése, ugyanazon Kisielewski-
regény (*Sprysiężenie*) hol *Vérszerződés*ként, hol *Összeesküvés*ként idézése nem pusztán pon-
tatlanság, zavart is okoz. Nem beszélve arról, hogy Teilhard de Chardin nem száz évvel Słow-
wacki *előtt*, hanem száz évvel *utána* élt, ahogy egyébként az eredetiben áll (270. old.). E szép-
séghibák ellenére, amelyek korrigálására egy második kiadás, reméljük, alkalmat kínál, mégis
ünnepi alkalom a Miłosz-mű magyar megjelenése: igazi szellemi kalandot ígér, érdemes oda-
adni nekik magunkat.

Pályi András